

УДК 339.923 (477.87)

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ З КРАЇНАМИ ЄС

Палінчак М.М.,

к.і.н., доцент, декан факультету міжнародних відносин УжНУ

Дяченко Б.І.,

к.е.н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин УжНУ

Газуда Л.М.,

к.е.н., доцент кафедри економіки, менеджменту та маркетингу УжНУ

У статті досліджуються актуальні питання зовнішньоторговельних відносин України, у тому числі Закарпатської області, з країнами Європейського Союзу в умовах поетапного розширення названого інтеграційного угруповання. Охарактеризовано найважливіші показники торговельних відносин та шляхи удосконалення зовнішньоторговельного балансу.

Ключові слова: зовнішньоторговельні відносини, Європейський Союз, Україна, регіон, зовнішньоторговельний баланс.

Вступ

У складі колишнього Радянського Союзу економіка України та її регіонів розвивались майже не беручи участь у міжнародному поділі праці. Міждержавні господарські зв'язки були розвинуті недостатньо, що було обумовлено такими чинниками: ідеологічні особливості та політична ізоляція радянської економіки; обмеженість виходу на світовий ринок; командно-адміністративна система управління та відповідно їй система економічних відносин; система зовнішньоекономічних зв'язків, яка відокремлювала внутрішню економіку від світового господарства.

Значно змінилася ситуація з набуттям Україною незалежності у 1991 році. Склалися об'єктивні передумови активної участі країни у міжнародних економічних відносинах, у тому числі у такій провідній їх формі, як міжнародна торгівля товарами і послугами.

Проблеми зовнішньоторговельної діяльності викликають все більшу зацікавленість науковців і стають об'єктом досліджень у вітчизняній практиці. Ці проблеми є багатограними і реалізуються як провідна форма міжнародних економічних відносин. Значний внесок у дослідження різних проблем міжнародної торгівлі, у тому числі прикордонних регіонів зробили вітчизняні вчені-економісти В. С. Будкін, І. В. Бураківський, В. А. Вергун, С. М. Кваша, В. В. Козик, В. П. Мікловда, Л. А. Панкова, А. С. Філіпенко та ін.

Питання і проблеми розвитку зовнішньоторговельних відносин стали пріоритетним напрямом

наукових досліджень установ Національної Академії Наук України, у тому числі Закарпатського регіонального Центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, а також економічного факультету та факультету міжнародних відносин УжНУ.

Метою дослідження є аналіз сучасних зовнішньоторговельних відносин України, у тому числі й Закарпаття з країнами Європейського Союзу.

Методика досліджень. У роботі використано методи аналізу, зокрема економіко-статистичний та порівняльний, а також синтезу та експертні оцінки авторів стосовно тенденцій та динаміки розвитку зовнішньої торгівлі товарами України та Закарпатської області із державами Європейського Союзу.

Структура статті побудована таким чином: у першому розділі розглянуто динаміку та тенденції зовнішньоторговельної діяльності України з країнами Європейського Союзу; у другому – особливості зовнішньоторговельної діяльності Закарпатської області з країнами названого інтеграційного угруповання.

1. Зовнішньоторговельна діяльність України з країнами Європейського Союзу в умовах розширення на Схід

Зовнішня торгівля на сучасному етапі є надзвичайно динамічною. Панівні позиції у світовій торгівлі займають промислово розвинені країни, а серед них країни Європейського Союзу. Тому, активізація зовнішньоторговельних зв'язків України та її при-

кордонних регіонів в умовах розширення Європейського Союзу на Схід позитивно вплинула на розгортання зовнішньоторговельних зв'язків України і, особливо, Закарпатської області, яка межує з трьома країнами (Польща, Словаччина, Угорщина), що набули членство в ЄС у 2004 р. та однією з двох країн – членів ЄС з 2007 р. (Болгарія, Румунія).

У зовнішньоторговельних відносинах з країнами ЄС Україна пройшла ряд етапів із періоду про-

голошення її незалежності. Зокрема, після розпаду Радянського Союзу, до складу якого входило 15 республік, на теренах Західної Європи сформувався Європейський Союз, до складу якого увійшло 15 держав. Як суверенна держава Україна розвивала зовнішньоторговельне співробітництво з усіма 15-а державами названого економічного інтеграційного об'єднання, а також із країнами, які в першому десятиріччі нового століття стали членами ЄС (табл. 1).

Таблиця 1

Зовнішньоторговельний баланс України товарами з країнами ЄС за 2000-2008 рр.*
Foreign trade balance of Ukraine in goods with EU countries in 2000-2008

(млн. дол. США/млн. USD)

	Експорт/Exports			Імпорт/Imports			Сальдо/Balance		
	2000	2005	2008	2000	2005	2008	2000	2005	2008
Всього по країнах ЄС <i>EU countries, total</i>	4383,3	10016,4	17678,1	4009,8	12187,0	28801,3	373,5	-2170,6	-11123,2
<i>Країни-члени ЄС -15</i>									
Австрія /Austria	163,3	317,3	593,5	185,1	458,4	1031,2	-21,8	-141,1	-437,7
Бельгія /Belgium	106,5	197,6	364,7	134,7	314,0	725,4	-28,2	-116,4	-360,7
Греція /Greece	48,1	137,4	339,4	38,5	67,7	171,8	9,6	69,7	167,6
Данія /Denmark	24,7	106,7	195,2	68,2	176,0	339,3	-43,5	-69,3	-144,1
Ірландія /Ireland	27,2	6,7	28,8	25,7	45,2	126,3	1,5	-38,5	-97,5
Іспанія /Spain	162,9	573,5	870,0	100,2	233,5	660,2	62,7	340,0	209,8
Італія /Italy	638,9	1892,6	2911,7	346,0	1030,2	2432,1	292,9	862,4	479,6
Люксембург/Luxembourg	1,4	26,8	7,9	8,9	21,6	23,0	-7,5	5,2	-15,1
Нідерланди/ Netherlands	138,0	515,3	1117,9	146,6	464,1	1283,7	-8,6	51,2	-165,8
Німеччина /Germany	741,4	1285,2	1837,1	1134,4	3383,8	7165,3	-393,0	-2098,6	-5328,2
Португалія /Portugal	20,1	19,9	63,1	7,7	27,9	61,7	12,4	-8,0	1,4
Сполучене Королівство/ United Kingdom	137,7	358,2	640,6	202,8	502,7	1375,8	-65,1	-144,5	-735,2
Фінляндія /Finland	24,0	28,7	59,1	95,9	351,1	686,3	-71,9	-322,4	-627,2
Франція /France	111,7	199,9	513,5	236,1	798,9	1682,5	-124,4	-599,0	-1169,0
Швеція /Sweden	8,3	41,6	105,1	150,4	547,4	696,2	-142,1	-505,8	-591,1
Разом:	2354,2	5707,4	9647,6	2881,2	8422,5	18460,8	-527,0	-2715,1	-8813,2
<i>Країни-члени ЄС з 2004 р.</i>									
Естонія /Estonia	55,1	125,1	173,9	46,0	102,6	177,6	9,1	22,5	-3,7
Кіпр /Cyprus
Латвія /Latvia	166,5	311,4	280,5	43,5	64,5	113,1	123,0	246,9	167,4
Литва /Lithuania	82,3	209,3	432,3	135,4	200,0	723,9	-53,1	9,3	-291,6
Мальта/Malta	4,1	15,1	53,1	0,1	0,3	2,4	4,0	14,8	50,7
Польща/Poland	417,9	1010,4	2338,3	312,5	1405,9	4280,3	105,4	-395,5	-1942,0
Словаччина/Slovakia	230,9	507,7	910,2	124,4	304,0	742,5	106,5	203,7	167,7
Словенія /Slovenia	9,0	32,5	27,5	29,8	125,0	232,0	-20,8	-92,5	-204,5
Угорщина/Hungary	327,3	688,8	1367,1	165,4	647,7	1282,7	161,9	41,1	84,4
Чеська Республіка/ Czech Republic	188,9	376,9	670,8	162,9	594,0	1376,0	26,0	-217,1	-705,2
Разом:	1482,0	3277,2	6253,7	1020,0	3444,0	8930,0	462,0	-166,8	-2676,3

<i>Країни-члени ЄС з 2007 р.</i>									
Болгарія /Bulgaria	382,5	543,0	1106,0	60,4	108,7	239,4	322,1	434,3	866,6
Румунія /Romania	164,6	488,8	670,8	48,2	211,8	1171,1	116,4	277,0	-500,3
Разом:	547,1	1031,8	1776,8	108,6	320,5	1410,5	438,5	711,3	366,3
<i>Довідково: For information:</i>									
Всього по Україні <i>Ukraine, total</i>	14572,5	34228,4	66954,4	13956,0	36136,3	85535,3	616,5	-1907,9	-18580,9
<i>Аналізовані групи країн, % до всього обсягу торгівлі України</i>									
<i>Країни-члени ЄС -15</i>	16,2	16,7	14,4	20,6	23,3	21,6	x	x	x
<i>Країни-члени ЄС з 2004 р.</i>	10,2	9,6	9,3	7,3	9,5	10,4	x	x	x
<i>Країни-члени ЄС з 2007 р.</i>	3,7	3,0	2,7	0,8	0,9	1,7	x	x	x
<i>Всього по країнах ЄС</i>	30,1	29,3	26,4	28,7	33,7	33,7	x	x	x

*Розраховано за джерелом: [5, с. 259; 3, с. 15].

Аналіз показників табл. 1 свідчить про такі динамічні тенденції у зовнішньоторговельній діяльності України товарами з країнами ЄС-15:

- у 2008 р. порівняно з 2000 р. експорт українських товарів у цю групу країн збільшився більш ніж у 4 рази (із 2,3 до 9,6 млрд. дол.), а імпорт – у 6,4 разу (із 2,9 до 18,5 млрд. дол. США), що негативно позначилося на сальдо торгового балансу України, яке в аналізованих роках було пасивним (від’ємним). Як відомо, негативне сальдо торгового балансу покривають золотом, або конвертованою валютою;

- у 2004 р. ЄС-15 розширилося до ЄС-25 за рахунок десяти нових країн, які відображено у табл. 1. На цю групу країн у 2000 р. припадало 10,2 % всього експорту України, а в 2008 р. – 9,3 %. У зв’язку з розширенням ЄС частка усіх країн названого економічного інтеграційного об’єднання у 2005 р. становила 26,3 %, а імпорту – 32,8 %;

- у 2007 р. Європейський Союз поповнився новими країнами-членами за рахунок Болгарії та Румунії, частка яких в експорті-імпорті товарів з України та в Україну незначна.

Зовнішньоторговельні зв’язки України у ХХ ст. здійснювались у складних умовах, на які впливали як внутрішні, так і зовнішні фактори. Це погіршення кон’юнктури на традиційних для українських товарів зовнішніх ринках (перш за все, Росії), корупція владних структур та пасивна позиція влади України щодо розробки стратегії розвитку конкурентоспроможного експортоорієнтованого національного товаровиробництва, а також його значний спад в умовах світової фінансової кризи тощо.

Ступінь активності у міжнародній торгівлі є однією з головних ознак участі країни у міжнародних економічних відносинах. Для її оцінки, як зазначається в окремих наукових виданнях, використовуються такі показники: експортна квота; імпортна квота; структура експорту й імпорту та ін. Відзначається також, що

експортна квота відображає відношення обсягу експортованих товарів і послуг до ВВП/ВНП, а імпортна квота – це відношення обсягу імпорту до ВВП/ВНП. Питома вага експорту та імпорту у ВВП/ВНП є кількісним індикатором відкритості економіки у першому наближенні. Комплекснішим показником відкритості вважають зовнішньоторговельну квоту [2, с. 44].

Водночас в Економічній енциклопедії відзначається, що експортна квота – встановлений обсяг виробництва та поставок на експорт певних товарів, а також різновид заходів регулювання зовнішньоекономічної діяльності, які використовують державні та міжнародні органи для обмеження виробництва й експорту товарів. Імпортна квота: 1) форма нетарифних обмежень, за якої кількісно обмежуються ввезення товарів в Україну у вартісному або натуральному вираженні...; 2) показник, що характеризує значення імпорту національної економіки загалом, або окремих галузей, зокрема, і визначається у вартісному або натуральному вираженні [1, с. 490, 750].

Із наведених трактувань видно, що поняття експортної та імпортної квот є дискусійними, а тому науковцям необхідно дійти до однозначної думки щодо визначення цих показників. Важливу роль повинна відіграти виважена державна зовнішньоторговельна політика стосовно використання сукупності форм, методів та важелів державного і наддержавного регулювання експорту та імпорту товарів із метою створення сприятливих умов для розширеного відтворення ВВП України, нарощування експортного потенціалу та створення імпортозаміщувальних виробництв із метою збалансування зовнішньоторговельного сальдо в експортно-імпортній діяльності.

Збалансування експортно-імпортних операцій доцільно забезпечити передусім у міждержавній торгівлі України з Німеччиною, Францією, Сполученим Королівством та іншими країнами-членами ЄС-15, за рахунок яких пасивне (від’ємне) зовнішньо-

торговельне сальдо у 2008 році становило 8,8 млрд. дол. США. Це ж стосується Польщі, Чеської Республіки у торгівлі товарами, із якими цей показник був від'ємним більше ніж 2,6 млрд. дол. США. Виходячи з проведеного дослідження, слід забезпечити взаємовигідність міждержавної торгівлі України з названими державами, оскільки такі положення закладено теоріями міжнародної торгівлі. Заслугує на увагу експортно-імпортна діяльність України з Італією, Іспанією, Словаччиною, Болгарією та деякими іншими державами, у відносинах з якими дотримується позитивне зовнішньоторговельне сальдо для нашої країни. Такі вимоги актуальні й для зовнішньоторговельної діяльності на регіональному рівні.

2. Особливості зовнішньоторговельної діяльності Закарпатського прикордонного регіону в умовах сусідства з країнами ЄС

Динамічна тенденція у зовнішній торгівлі товарами з країнами Європейського Союзу притаманна Закарпатському прикордонному регіону, який розташований на крайньому заході України. На північному заході, заході й півдні кордони області збігаються із державним кордоном України загальною протяжністю 367,3 км, у тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. Унікальне геополітичне розташування області на перехресті міжнародних тран-

спортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку й подальшому поглибленню всебічного міждержавного співробітництва, відводить важливу роль регіону в інтеграції України в європейські структури. Вищеназвані країни є новими членами Європейського Союзу. Сусідство цих країн накладає свої особливості у зовнішньоторговельній діяльності Закарпаття, що відображає табл. 2.

Показники табл. 2 свідчать про такі тенденції щодо зовнішньої торгівлі товарами Закарпатської області враховуючи, що вона є прикордонною та членом Асоціації Карпатського Єврорегіону. *По-перше*, експортно-імпортна діяльність регіону поширюється тільки на десять країн ЄС-15, а з новими членами ЄС з 2004 р. тільки на 7 країн з 10-и, а з 2007 р. на обидві країни, а саме – Болгарію і Румунію.

По-друге, у 2000 р. провідними партнерами в експорті та імпорті товарів були країни-члени ЄС-15 (їх частка в експорті становила 62,1 %, а в імпорті – 62,6 % до загального обсягу експортно-імпоротної діяльності регіону). У подальшому провідні позиції в експорті-імпорті товарів зайняли країни-члени ЄС з 2004 р., частка яких в експорті закарпатських товарів становила 65,6 %, а імпорту з цих країн – 53,4 % до загального обсягу експортно-імпортних операцій регіону. Водночас експорт закарпатських товарів у країни-члени ЄС-15 у 2008 р. порівняно з 2000 р. зменшився у 2,5 разу, а в країни-члени ЄС з 2004 р. збільшився у 2,1 разу.

Таблиця 2

Зовнішньоторговельний баланс Закарпатської області товарами з країнами ЄС за 2000-2008 рр. Foreign trade balance of Transcarpathian region in goods with EU countries in 2000-2008

(млн. дол. США/mln. USD)

	Експорт/Exports			Імпорт/Imports			Сальдо/Balance		
	2000	2005	2008	2000	2005	2008	2000	2005	2008
Всього по країнах ЄС <i>EU countries, total</i>	203,2	517,9	1160,3	166,04	549,29	1539,4	37,16	-31,39	-379,1
<i>З країнами-членами ЄС-15</i>									
Австрія/ <i>Austria</i>	50,9	75,4	106,2	36,9	43,0	75,7	14,0	32,4	30,5
Бельгія/ <i>Belgium</i>	1,0	34,6	10,2	1,3	4,4	42,3	-0,3	-30,2	-32,1
Греція/ <i>Greece</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Данія/ <i>Denmark</i>	4,0	0,8	2,3	4,6	2,3	2,8	-0,6	-1,5	-0,5
Ірландія/ <i>Ireland</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Іспанія/ <i>Spain</i>	2,3	2,7	4,8	0,8	4,1	16,3	1,5	-1,4	-11,5
Італія/ <i>Italy</i>	12,7	37,6	60,9	15,6	51,1	79,2	-2,9	-13,5	-18,3
Люксембург/ <i>Luxembourg</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Нідерланди/ <i>Netherlands</i>	2,8	1,1	6,9	3,8	4,9	15,0	-1,0	-3,8	-8,1
Німеччина/ <i>Germany</i>	48,9	67,6	89,2	37,9	115,7	265,0	11,0	-48,1	-175,8
Португалія/ <i>Portugal</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сполучене Королівство/ <i>United Kingdom</i>	6,1	9,4	3,9	4,8	8,3	8,6	1,3	1,1	-4,7

Фінляндія/Finland	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Франція/France	4,0	12,8	15,8	6,5	8,6	16,4	-2,5	4,2	-0,6
Швеція/Sweden	1,1	1,6	6,3	2,3	4,1	6,7	-1,2	-2,5	-0,4
Разом:	133,8	243,6	306,5	114,5	245,5	528,0	19,3	-1,9	-221,5
<i>З країнами-членами ЄС з 2004 р.</i>									
Естонія/Estonia	0,06	0,04	0,3	0,03	0,03	0,1	0,03	0,01	0,2
Кіпр/Cyprus	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Латвія/Latvia	0,2	0,1	0,3	0,05	0,06	0,4	0,15	0,04	-0,1
Литва /Lithuania	0,2	3,8	9,9	0,3	3,4	9,6	-0,1	0,4	0,3
Мальта/Malta	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Польща /Poland	2,2	2,8	52,5	1,1	18,1	51,0	1,1	-15,3	1,5
Словаччина /Slovakia	10,4	61,2	102,3	4,3	32,1	103,8	6,1	29,1	-1,5
Словенія /Slovenia	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Угорщина /Hungary	46,0	168,7	612,4	36,8	108,7	409,7	9,2	60,0	202,7
Чеська Республіка/ Czech Republic	8,1	9,2	23,0	5,4	149,6	422,2	2,7	-140,4	-399,2
Разом:	67,2	245,8	800,7	51,4	301,99	996,8	15,8	-56,19	-196,1
<i>З країнами-членами ЄС з 2007 р.</i>									
Болгарія/Bulgaria	0,01	0,2	0,6	0,1	0,4	0,9	-0,09	-0,2	-0,3
Румунія/Romania	2,2	28,3	52,5	0,04	1,4	13,7	2,16	26,9	38,8
Разом:	2,2	28,5	53,1	0,14	1,8	14,6	2,06	26,7	38,5
<i>Довідково: For information:</i>									
Всього по Закарпатській області / Transcarpathian region, total	215,3	552,3	1220,6	183,9	686,4	1866,1	31,4	-134,1	-645,5
Всього по Україні Ukraine, total	14572,5	34228,4	66954,4	13956,0	36136,3	85535,3	616,5	-1907,9	-18580,9
<i>Аналізовані групи країн, % до всього обсягу торгівлі товарами Закарпатської області</i>									
Країни-члени ЄС -15	62,1	44,1	25,1	62,6	35,8	28,3	x	x	x
Країни-члени ЄС з 2004 р.	31,2	44,5	65,6	27,9	44,0	53,4	x	x	x
Країни-члени ЄС з 2007 р.	1,0	5,2	4,4	0,1	0,2	0,8	x	x	x
Всього по країнах ЄС	94,3	93,8	95,1	90,6	80,0	82,5	x	x	x
Частка країн, що межують із Закарпаттям	27,3	47,0	64,1	17,5	23,4	31,0	x	x	x

*Розраховано за джерелом: [4, с. 232; 3, с. 15; 5, с. 258].

По-третє, активізувалася торгівля і з країнами-членами ЄС з 2007 р., особливо з Румунією, яка до проголошення незалежності була країною із закритою економікою і міждержавні зв'язки Закарпаття із цією країною були недосконалими, хоча в регіоні чисельність населення румунської етнічної групи займає третє місце серед багатонаціонального населення Закарпаття.

По-четверте, водночас найбільш негативне сальдо зовнішньоторговельної діяльності Закарпаття у 2008 р. припадало на країни ЄС-15, особливо за рахунок Німеччини, а серед країн-членів ЄС-2004 з Чеською Республікою (пасивне сальдо становило майже 400 млн. дол.).

По-п'яте, частка товарів у експорті регіону до країн, що межують із Закарпаттям має неухильну ди-

намічну тенденцію до зростання. Так, якщо у 2000 р. на ці країни припадало 27,3 % всього експорту регіону, то в 2008 р. – 64,1 %, а імпорту відповідно 17,5 та 31,0 %.

Отже, і щодо країн ЄС-15 та нових членів ЄС з 2004 р. необхідно вжити всі заходи зовнішньоекономічної політики як на державному, так і регіональному рівнях у забезпеченні рівноправних відносин в експортно-імпортних операціях із країнами, за рахунок яких допущено дисбаланс та не забезпечується коефіцієнт покриття експортом імпорту.

Висновки

Після проголошення своєї незалежності Україна пройшла ряд етапів у зовнішньоторговельних відносинах із країнами ЄС. На першому етапі (1991-

2003 рр.) експортно-імпортна діяльність товарами здійснювалась з 15-а країнами Європейського Союзу (ЄС-15), а послугами з 11-а країнами, на другому етапі (2004 р.) таке співробітництво розширилось до 25 країн (ЄС-25) за рахунок набуття членства в названому інтеграційному об'єднанні десяти новими країнами, а з 2007 р. із вступом Болгарії та Румунії розпочався третій етап такого співробітництва.

Характерною особливістю співробітництва України з ЄС-15, ЄС-25 та ЄС-27 є активізація експортно-імпорتنих операцій з усіма країнами, а також незабезпечення коефіцієнта покриття експортом імпорту товарів, що й обумовило від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу з більшістю аналізованих країн. Збалансування експортно-імпорتنих операцій доцільно забезпечити передусім, у міждержавній торгівлі України з Німеччиною, Францією, Сполученим Королівством та іншими країнами ЄС-15, а також з Польщею та Чеською Республікою, за рахунок яких від'ємне зовнішньоторговельне сальдо

у 2008 р. для України було від'ємним більше ніж на 11 млрд. дол. США.

У зовнішньоторговельній діяльності Закарпатської області з країнами ЄС частка експортно-імпорتنих операцій зростає за рахунок нових членів розширеного Європейського Союзу. Зокрема, якщо у 2000 р. на країни-члени ЄС-15 припадало 62,1 % всього експорту і 62,6 % імпорту регіону, то в 2008 р. основними партнерами у зовнішньоторговельній діяльності стали нові країни-члени розширеного ЄС. Щодо країн ЄС-15 та нових членів ЄС з 2004 р. необхідно вжити всі заходи зовнішньоторговельної політики в забезпеченні рівноправних відносин в експортно-імпорتنих операціях у нарощуванні експорту та зменшенні імпорту за рахунок розгортання імпортозаміщуваних виробництв в Україні та її прикордонному регіоні.

Подальші наукові розробки будуть зосереджені на дослідженнях інших форм зовнішньоекономічних відносин України, у тому числі й Закарпатської області з країнами розширеного ЄС.

Список використаних джерел:

1. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. / Голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 864 с.
2. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. / Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. – [4-е вид. стер.]. – К.: Знання-Прес, 2003. – 406 с. (Вища освіта ХХІ століття).
3. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2008 р. Статистичний збірник / Державний комітет статистики України; Відповідальний за випуск А.О. Фризоренко. – Київ, 2009. – 259 с.
4. Статистичний щорічник Закарпаття за 2008 / Головне управління статистики у Закарпатській області / За ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2009. – 559 с.
5. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. – 566 с.